

Marian Wójtowicz

O niektórych trudnościach związanych z wyodrębnieniem części mowy : na przykładzie wyrazów tzw. kategorii stanu w języku rosyjskim

Studia Rossica Posnaniensia 2, 157-164

1971

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARIAN WÓJTOWICZ

Poznań

O NIEKTÓRYCH TRUDNOŚCIACH ZWIĄZANYCH Z WYODRĘBNIENIEM CZĘŚCI MOWY

(na przykładzie wyrazów tzw. kategorii stanu w języku rosyjskim)

Jednym z najstarszych, a zarazem ciągle aktualnych problemów językoznawstwa jest problem części mowy. Do dziś nie został on zupełnie jednoznacznie rozwiązany. Dotyczy to zarówno składu części mowy jak i zasad ich klasyfikacji. Pełnym odbiciem różnorodnych poglądów na zagadnienie części mowy jest zbiór artykułów *Вопросы теории частей речи*¹. W pracy szeroko zostały przedstawione stanowiska wielu językoznawców, a także próby nowego podziału wyrazów na części mowy.

Dotychczasowy podział, często spotykany w podręcznikach szkolnych i akademickich, nie jest konsekwentny i logiczny, niemniej jednak odpowiada on w pewnym stopniu realnej rzeczywistości. Ten tradycyjny podział jest podziałem jednostek leksykalnych ukształtowanych już w języku. Nie przewiduje on miejsca dla części mowy kształtujących się, a także mogących się jeszcze ukształtować. „Nowe” części mowy, które usiłują wyróżnić niektórzy językoznawcy, np. w języku rosyjskim i angielskim: kategorię stanu, wyrazy modalne, partykuły, są „doczepiane” do wydzielonych już części mowy. Wszelkie próby wydzielenia nowych części mowy zależą zatem od rozstrzygnięcia licznych szczegółowych problemów, np. jakie kryteria należy uwzględnić, jaki jest stosunek części mowy do części zdania, czy istnieją części mowy będące hybrydami itp.

Do najbardziej rozpowszechnionych poglądów na części mowy, uwarunkowanych tym, jakie kryteria bierze się pod uwagę, należą:

- 1) części mowy traktuje się jako kategorie leksykalne;
- 2) części mowy określa się jako morfologiczne grupy wyrazów;
- 3) za części mowy uważa się gramatyczne klasy wyrazów, wyodrębniane na podstawie kategorii morfologicznych i syntaktycznych;
- 4) części mowy rozpatruje się jako leksykalno-gramatyczne klasy wyrazów.

¹ *Вопросы теории частей речи (на материалах языков различных типов)*, Ленинград 1968.

Ostatni punkt widzenia jest ogólnie przyjęty i najbardziej przekonujący, ponieważ przy wydzieleniu części mowy, jak pisze O. Jespersen, należy uwzględniać wszystko: i formę, i funkcję i znaczenie². Te trzy aspekty, które określiły system rozgraniczenia części mowy, podkreśla także H. Paul³. Takiego zdania są również autorzy prospektu nowej gramatyki opisowej języka rosyjskiego⁴. W wykazie części mowy, prócz ogólnie znanych, uwzględniono także komparatyw, zupełnie natomiast pominięto wyrazy kategorii stanu. Autorzy stwierdzając, że kategoria stanu nie zyskała sobie ogólnego uznania, rezygnują z wyodrębnienia kategorii stanu w oddzielną część mowy, rozpatrując odnośne wyrazy w obrębie tych części mowy, z którymi łączą się one pod względem morfologicznym. W związku z tym, stają oni przed problemem, co począć z wyrazami typu: *можно, должно, надобно, нужно, нельзя, либо, стыдно, боязно, совестно, тошно, щекотно* i im podobnymi. Proponują oni tę wąską grupę wyrazów ująć w zamknięty rejestr i wydzielić w odrębną część mowy — predykatywy⁵.

Spróbujmy jednak odnieść to kompleksowe kryterium (leksykalno-grammatyczne) do wyrazów kategorii stanu, genetycznie związanych z przysłówkami, rzeczownikami oraz krótką formą przymiotnika. Wyrazy kategorii stanu posiadają kategorialne znaczenie stanu. Wyrażają one stan w szerokim pojęciu. Koniecznym tu jest odróżnienie znaczenia leksykalnego stanu od znaczenia kategorialnego. Znaczenie leksykalne stanu może posiadać, np.: rzeczownik, przymiotnik, czasownik, przysłówki. Znaczenie kategorialne stanu jest bardziej ogólne, abstrakcyjne. Jest to znaczenie danej części mowy w tym sensie, w jakim rzeczownik wyraża znaczenie przedmiotowości, przymiotnik — cechę, czasownik — znaczenie procesu itd.

Jak wiadomo, w zależności od tego, jaki stan oznaczają wyrazy kategorii stanu, można je wydzielić w następujące grupy:

1. Wyrazy oznaczające stan psychiczny człowieka. Można wśród nich wyróżnić:

a) wyrazy oznaczające przeżycia duchowe w aspekcie emocjonalnym: *жаль, рад, скучно, досадно, стыдно, грустно, жалко, смешно, обидно, тяжело, трудно, горько, весело, совестно, гадко, глупо, жутко* itp.,

b) wyrazy oznaczające stan psychiczny człowieka w aspekcie intelektualnym: *понятно, ясно, известно, интересно, любопытно* itp.,

² O. Есперсен, *Философия грамматики*, Москва 1958, s. 65,

³ Г. Пауль, *Принципы истории языка*, Москва 1960, s. 415.

⁴ *Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка*, Москва 1966, s. 106.

⁵ Ibidem, s. 107. Termin ten zaproponował A. W. Isaczenko, określając tym mianem występujące w funkcji predykatu wyrazy typu: *можно, надо; жаль, пора; хорошо, душно, жалко; есть, нет; нечего, некогда; видно, видать*. Termin „predykatywy” jest zatem szerszy niż „kategoria stanu” (A. В. Исаченко, *Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словарем*, Морф., ч. I., Изд. Словацкой АН, Братислава 1954, s. 363).

c) wyrazy oznaczające stan woli: *охота, лень*,

d) wyrazy oznaczające stan psychiczny człowieka w aspekcie etyczno-moralnym: *грех*;

2. Wyrazy oznaczające stan sfery fizycznej istot żywych: *душно, тесно, холодно, тепло, покойно, неудобно, тяжело, дурно, больно, сытно, удобно, вредно, худо, легко, хорошо*;

3. Wyrazy oznaczające stan przyrody i otaczającego środowiska: *жарко, душно, тихо, холодно, темно, тепло, сыро, зябко, тесно, сухо, шумно, сонно*;

4. Wyrazy oznaczające stan modalny:

a) konieczności: *надо, надобно, нужно, необходимо*; konieczności czasowej: *пора, не время*;

b) powinności: *должно*;

c) możliwości bądź braku takowej: *можно, возможно, нельзя, невозможно*;

d) życzenia, pragnienia: *угодно*;

5. Wyrazy oznaczające stan, który pojawia się przy czynności nazwanej bezokolicznikiem: *странно, нелепо, трудно, весело, легко, смешно, страшно, грустно, скучно* itp.,

Niektóre wyrazy mogą wchodzić w skład kilku grup. Wyrazy: *скучно, смешно, весело, трудно, грустно* znajdują się w grupie 1 i 5, wyrazy: *хорошо, легко, душно, тесно, холодно, жарко* w grupach 2, 3 i 5.

Zdając sobie sprawę z faktu, że dotychczas kategorie semantyczne nie zostały wystarczająco zbadane, jako że nie istnieje semantyka opisowa, można stwierdzić, że wyrazy kategorii stanu, koncentrując się wokół kilku grup, mniej lub bardziej jednorodnych, tworzą zwartą pod względem semantycznym klasę. Ta semantyczna jednolitość jest ważną cechą odróżniającą kategorię stanu od pozostałych części mowy.

Rozpatrzmy teraz kategorie gramatyczne wyrazów kategorii stanu. W skład kategorii stanu weszło wiele wyrazów spośród przysłówków, rzeczowników, krótkiej formy przymiotnika, drogą transformacji. W wyrazach kategorii stanu najwyraźniej występują właściwości semantyczne i cechy syntaktyczne. Kategorie morfologiczne zaś określiła funkcja syntaktyczna wyrazów kategorii stanu oraz ich pochodzenie.

Wyrazy pochodzenia przysłówkowego zachowują formy stopnia: *Ему было б и сытнее и теплее* (Puustik); *Он доволен, что в доме станет шумнее* (Puustik); *На дворе было жарче, чем в комнате* (Lermontow).

Kategoria stanu posiada analityczne formy czasu i trybu (w czasie teraźniejszym potencjalnie analityczne). Formy analityczne nie są swobodnym połączeniem dwu wyrazów bądź form, lecz stanowią one jedną całość: *А надо бы заснуть, чтоб завтра рука не дрожала* (Lermontow); *Ей совсем не было стыдно* (Puustik); *Нам было горько* (Czechow); *Без дураков было бы на свете очень скучно...* (Lermontow); *Без него будет плохо* (Puustik); *Ах,*

и лень и скучно (Czechow); *Мне охота нырнуть в леса* (Paustowski); *Ей было жаль меня!* (Lermontow); *Пахомову пора было уходить* (Paustowski); *Она будет очень рада, потому что ей скучно* (Lermontow).

Wyrazy kategorii stanu nie mają korelatów (form pełnych) pod względem znaczenia wśród tych wyrazów, od których dana grupa pochodzi, np.: *больно, совестно, стыдно, душно, нужно, жалко* itp. Wyrazy kategorii stanu pochodzenia rzeczownikowego nie posiadają form deklinacyjnych, np.: *жаль, пора, время, охота, лень, грех*. Wyrazy *рад, должен* posiadają formy rodzaju i liczby.

Mówiąc o kategoriach gramatycznych wyrazów kategorii stanu, należy zważyć, że „pierwsze miejsce zawsze zajmuje strona syntaktyczna, morfologiczna natomiast stoi na drugim miejscu”⁶. Priorytet funkcji syntaktycznej objaśnia się tym, że z punktu widzenia morfologii nie wszystkie części mowy dość wyraźnie odróżniają się, podczas gdy pod względem syntaktycznym różnią się one najwyraźniej. Funkcja syntaktyczna wyrazów kategorii stanu sprzyja kształtowaniu się nowej części mowy, a także jest jedną z przyczyn transformacji. Stałe ich użycie w funkcji predykatu prowadzi do powstania nowych form i do zmiany znaczenia.

Wśród wyrazów kategorii stanu pochodzenia przysłówkowego można wyróżnić dwie grupy. Są to nieodmienne wyrazy typu *больно, совестно, стыдно, душно*, które łączy ogólne znaczenie stanu i jedyna funkcja syntaktyczna — orzeczenie. Do tej grupy należy także zaliczyć nieodmienne wyrazy oznaczające stan modalny: *надо, можно, должно, нельзя*. Nie występowały one nigdy w funkcji okolicznika. Jediną ich funkcją jest funkcja orzeczenia. Drugą grupę stanowią wyrazy typu: *тепло, трудно, холодно, грустно, скучно, весело*, których formy homonimiczne używane są jako przysłówki⁷. W roli orzeczenia wyrazy te uzyskują kategorialne znaczenie stanu. Nastąpił tu już rozpad znaczenia wyrazu spowodowany funkcją składniową.

Do kategorii stanu weszły też niektóre rzeczowniki. Rzeczownik *жаль* występujący w roli orzeczenia utracił swoje kategorie gramatyczne, zmienił stare znaczenie kategorialne (znaczenie przedmiotowości) i uzyskał nowe znaczenie kategorialne — stanu w sensie statycznym. Wyrazy *грех, пора, охота, время, лень* używane są nadal jako rzeczowniki. Jednakże występując w roli niez morfologizowanej części zdania (nie właściwej dla danego wyrazu funkcji syntaktycznej) wyrazy te tracą pewne właściwości morfologiczne (kategorię rodzaju,

⁶ А. И. Смирницкий, *Морфология английского языка*, Москва 1959, s. 104; patrz М. Тулов: „Части речи могли возникнуть только в предложении, потому что только в предложении появляются отношения выражаемые формой слов” (*Обзорение лингвистических категорий*, Киев 1861, s. 33); por. także В. В. Виноградов, *Русский язык*, Москва-Ленинград 1947, s. 29,

⁷ Пор. Н. А. Каламова, *Эволюция наречий (Наречия в древнерусском и в современном русском языке)*, Вопросы русского языкознания, nr 4, 1960, s. 48,

przypadku) oraz uzyskują znaczenie stanu. Tutaj także nowa funkcja syntaktyczna wywołuje rozszczepienie semantyczne wyrazu i kształtuje homonimiczne części mowy. Należy dodać, że u niemorfologizowanych części zdania występuje niezgodność pomiędzy znaczeniem funkcjonalnym a kategoriałnym, w rezultacie czego często zachodzi trudność w określeniu syntaktycznej roli wyrazu.

Spośród krótkich form przymiotnika do kategorii stanu można zaliczyć wyrazy *пад* i *должен*. Nie występują one w roli przydawki, pod względem znaczenia rozeszły się z pełną formą (*пад* w ogóle nie posiada we współczesnym jęz. rosyjskim formy pełnej). Jedyłą ich funkcją jest orzeczenie. Chociaż wyrazy te tworzą, jak pisze W. W. Winogradow, „jądro gramatyczne kategorii stanu”⁸, nie wszyscy językoznawcy włączają je do tej kategorii. E. M. Gałkina-Fiedoruk uważa, że wyrażają one stan leksykalnie, a nie w sposób leksykalno-gramatyczny, że wyrażają one cechę podmiotu, a nie jego stan⁹. Czy stan jest cechą, czy też szczególnym przypadkiem cechy, trudno na razie rozstrzygnąć, trudno także udowodnić, że stan nie jest cechą, że nie jest jej szczególnym przypadkiem (por. wyżej).

Jak już zaznaczono, różne kategorie morfologiczne wyrazów kategorii stanu związane są z ich pochodzeniem, a także z permanentnym użyciem w funkcji predykatu. Z takim konglomeratem kategorii morfologicznych spotykamy się i przy innych częściach mowy, np.: liczebniki ilościowe, przysłówki. „Kategorie [części mowy — M. W.], jak twierdzi L. W. Szerba, mogą mieć po kilka formalnych cech, z których pewne w pojedynczych przypadkach mogą absentować”¹⁰. Części mowy mogą mieć rozmaite kategorie morfologiczne. To, że wyrazy kategorii stanu posiadają różne kategorie morfologiczne, nie przeszkadza, aby zaliczyć je do jednej części mowy, ponieważ cech wspólnych jest więcej niż różnicujących.

Kategorie te nie są jeszcze dość wyraźne i jasne, lecz można mieć nadzieję, że z czasem wykrystalizują się. Wydaje się, że już same analityczne formy czasu i trybu w dostatecznej mierze charakteryzują tę klasę wyrazów z punktu widzenia morfologii.

Najwyraźniejszą kategorią gramatyczną wyrazów kategorii stanu jest ich funkcja syntaktyczna. Orzeczenie, w którego skład wchodzi kategoria stanu, wyraża stan (pojęty statycznie) w odróżnieniu od orzeczenia czasownikowego oznaczającego dynamikę, proces. Wydaje się, że znaczenie stanu pozostaje w takiej opozycji semantycznej do znaczenia procesu, wyrażanego przez czasownik, jak pojęcie jednostki (rzeczownik) do pojęcia zbioru (wyrażanego

⁸ В. В. Виноградов, *Русский язык*, op. cit., s. 404.

⁹ Е. М. Галкина-Федорук, *Безличные предложения в современном русском языке*, Москва 1958, s. 276.

¹⁰ Л. В. Щерба, *О частях речи в русском языке* Русская речь, II, Ленинград 1928, s. 8.

przez liczebnik ilościowy). Orzeczenie zawierające wyraz kategorii stanu może mieć gramatyczne znaczenie czasu, trybu i aspektu. Wykładnikiem znaczenia gramatycznego jest łącznik abstrakcyjny (w czasie teraźniejszym zerowy, przy wyrazach z modalnym znaczeniem stanu często enklityczny) bądź półabstrakcyjny. Por.: *грустно, было грустно, бывало грустно, будет грустно, было бы грустно, пусть будет грустно; надо было, можно будет; становится грустно, становилось грустно, стало грустно, станет грустно.*

Łącznik abstrakcyjny nie posiada kategorii aspektu i strony. Brak tych kategorii rekompensuje bezokolicznik występujący często przy wyrazach kategorii stanu. „Sens łącznika, pisał A. A. Szachmatow, jego zasadnicze zadanie tkwi w tym, aby wyrazić te stosunki temporalne, które nie mogą być wyrażone orzeczeniami nieczasownikowymi samymi przez się”¹¹.

Wreszcie należy zaznaczyć, że wyrazy kategorii stanu mogą funkcjonować jako orzeczenia w zdaniach bezpodmiotowych i w zdaniach z wyrażonym podmiotem (jeśli włączać do kategorii stanu krótkie formy przymiotników *рад, должен* i uwzględniać konstrukcje z prepozytywnym niezależnym bezokolicznikiem w znaczeniu podmiotu).

Związki syntaktyczne, funkcja, a także znaczenie zbliżają kategorię stanu do czasownika. Jednakże jest ona na tyle odrębną i ukształtowaną częścią mowy, że mylić ją z innymi częściami nie sposób.

Od przysłówków różni się tym, że nie określa czasownika ani przymiotnika, posiada analityczne formy czasu i trybu, nie występuje w funkcji okolicznika. Od rzeczowników i przymiotników odróżnia się brakiem form deklinacyjnych i obecnością form czasu i trybu.

Nie ma na razie podstawy, aby włączać do kategorii stanu przysłówki typu: *далеко, близко, долго, глубоко, рано, поздно*, dlatego że nie posiadają one znaczenia stanu, a podstawową ich funkcją jest funkcja okolicznika.

Nie należy niepokoić się tym, że kategoria stanu zawiera różne ze względu na pochodzenie i formę wyrazy. Podział na części mowy jest podziałem dopuszczającym różnice zarówno co do objętości jak i formy¹². Kategoria stanu zawiera wiele wyrazów, których we współczesnym języku rosyjskim nie można odnieść do innych części mowy. Jeśli nie uznawać kategorii stanu jako oddzielnej części mowy, to okazuje się, że wiele wyrazów o wspólnym znaczeniu i kategoriach gramatycznych nie daje się nigdzie zaszeregować i pozostaje bez nazwy. Zgadza się z tym nawet przeciwnicy tej kategorii. A. B. Szapiro, oponujący przeciw kategorii stanu, pisze: „Nieuznanie »kategorii stanu« jako części mowy prowadzi do tego, że pewna liczba wyrazów, zwykle doń włączanych, pozostaje „bezdomnymi”, ponieważ nie można ich włączyć do żadnej z istnie-

¹¹ A. A. Шахматов, *Синтаксис русского языка*, вып. I, Ленинград 1925, s. 167.

¹² A. И. Смирницкий, *Морфология английского языка*, op. cit., s. 105.

яących клас морфологических (жаль, надо, можно, нельзя oraz niektóre inne)"¹³.

W rezultacie, категорию стану на обечным этапе развития можна бы определить наступячо: Категория стану jest kształтуюcą się częścią мowy, w której skład wchodzi wyrazy генетически связанные з rzeczownikiem, короткą formą przymiotnika oraz przysłówkiem (posiadające analityczne formy czasu i trybu), zintegrowane poprzez kategoryalne значение стану oraz syntaktyczną funkcję orzeczenia.

Poruszając problem wyodrębnienia części мowy, dotknęliśmy innego również dyskusyjnego zagadnienia, które ściśle łączy się з ним, а mianowicie zagadnienia klasyfikacji części мowy. Dążąc до pozytywnego rozwiązania tego, jak nazywają go niektórzy „odwiecznego” problemu, należy бачнией przyrzeć się wyrazom autosemantycznym, а также tym, które zwykle uważać się за synsemantyczne. Wydaje się, że з materiału leksykalnego należy najpierw wydzielić на podstawie jednego kryterium (może ono być kompleksowe) części мowy, а następnie dokonać konsekwentnej их klasyfikacji (jednej lub kilku) według określonego (окреślonych) *principium divisionis*, przy czym chodzi tu nie tyle о klasyfikację dychotomiczną, а о taką, która, będąc układem otwartym, mogłaby uwzględniać также części мowy в języку możliwe.

МАРИАН ВУЙТОВИЧ

О НЕКОТОРЫХ ТРУДНОСТЯХ СВЯЗАННЫХ С ВЫДЕЛЕНИЕМ ЧАСТЕЙ РЕЧИ

(на примере слов т. наз. категории состояния в русском языке)

Резюме

Существующее деление слов на части речи не является вполне последовательным и логичным. Однако нужно отметить, что оно в известной степени отвечает реальной действительности. Это традиционное деление является делением лексических единиц уже сформировавшихся в языке. Оно не предвидит места для частей речи формирующихся, а также для тех, которые могут ещё сформироваться. „Новые” части речи, выделяемые некоторыми лингвистами, „прицепляют” обычно к выделенным уже частям речи. Одной из основных трудностей является отсутствие единого критерия, который должен быть положен в основу выделения частей речи.

В статье автор пытается отнести лексико-грамматический критерий к словам категории состояния, а также указать на некоторые трудности, встречаемые при выделении этого разряда слов. После анализа слов категории состояния с точки зрения их значения, а также морфологических и синтаксических признаков, автор даёт следующее определение этой группы слов на современном этапе её развития в русском языке: Категория состояния — это фор-

¹³ А. Б. Шапиро, *Есть ли в русском языке категория состояния как часть речи?*, Вопросы языкознания 1955, nr 2, s. 54.

мирующая часть речи, в состав которой входят слова генетически связанные с именем существительным, краткой формой прилагательного и наречием (имеющие аналитические формы времени и наклонения), объединённые общим категориальным значением состояния и синтаксической функцией сказуемого.

Вопрос о выделении частей речи тесно связан с вопросом об их классификации. По мнению автора, сперва нужно выделить части речи на основании единого критерия, а затем провести их классификацию, которая представляла бы собой открытую систему.

ABOUT SOME DIFFICULTIES CONNECTED WITH ISOLATING PARTS OF SPEECH

(on the Example of what is Called Category of State in the Russian Language)

by

MARIAN WÓJTOWICZ

Summary

The existing classification of words into parts of speech is not a fully consistent and logical one. It must be noted, however, that it does reflect the existing reality to a certain extent. The traditional classification of words into parts of speech concerns the lexical units already formed in the language. There is no room in it for parts of speech which are being formed or parts of speech which may be formed in the future. New parts of speech which some linguists are trying to isolate are attached on to those already in existence. One of the chief difficulties is the fact that there is no one uniform criterion for isolating parts of speech.

The author of the article attempts to apply the lexical-grammatical criterion to words in the category of state and points to some difficulties connected with isolating this group of words.

The author analyses words from the category of state from the point of view of their meaning and morphological and syntactic properties and gives the following definition of this category in the present stage of its development in the Russian language: the category of state is in the process of formation. It compares words genetically connected with the noun, the short form of the adjective and the adverb (possessing analytical forms of tense and voice), integrated by the categorical meaning of state and syntactic function of the predicate.

The problem of isolating parts of speech is strictly connected with their classification. According to the author, parts of speech should first be isolated according to one criterion and then classified into an open system.